

Dunin-Wąsowiczowa, Anna

Geografia historyczna Mazowsza XVI-XVIII w.

Rocznik Mazowiecki 7, 57-67

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA DUNIN-WĄSOWICZOWA

GEOGRAFIA HISTORYCZNA MAZOWSZA
XVI—XVIII w.*

Zakres zainteresowań geografii historycznej zmienił się w sposób zasadniczy, przynajmniej teoretycznie, pod wpływem dyskusji nad przedmiotem tej dyscypliny: od minimalnego programu reprezentowanego przez badaczy przełomu XIX—XX w., niewiele odbiegającego od postulatów odtworzenia granic historycznych jednostek administracji państwowej i kościelnej, do założenia, że przedmiotem tej dziedziny jest badanie środowiska geograficznego w przeszłości¹.

W badaniach środowiska geograficznego w przeszłości, pojętego jako synteza wszystkich komponentów przyrody, to znaczy świata organicznego wraz z człowiekiem oraz otoczenia fizycznego w zasięgu biosfery i zachodzących pomiędzy nimi, zmiennych w czasie, relacji, jesteśmy skazani na korzystanie z dorobku nauk przyrodniczych w tym większej mierze, im odleglejsza jest epoka badana przez nas. Im bliżej czasów nam współczesnych, tym większą dysponujemy liczbą i różnorodnością

---

* Referat wygłoszony na konferencji naukowej w Siedlcach w 1974 r.

¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900; S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 12—13; por. materiały konferencji poświęconej przedmiotowi, metodzie i zakresowi badań geografii historycznej, opublikowane w „Przeglądzie Geograficznym”, 1953, z. 1; H. Rutkowski, *Geografia historyczna*, W: *Wielka Encyklopedia Powszechna*, t. 4, s. 184—185.

metod oraz źródeł, przy pomocy których możemy się starać zweryfikować i uściślić w czasie występowanie zjawisk składających się na krajobraz, będący zewnętrznym wyrazem środowiska geograficznego. Do takich metod należy analiza źródeł archeologicznych, ikonograficznych, toponomastycznych, zachowanych elementów układów przestrzennych widocznych w naturze lub na przekazach kartograficznych, wreszcie — najbardziej tradycyjnych w warsztacie historyka — źródeł pisanych.

Geografia historyczna powinna więc badać zarówno warunki przyrodnicze, podlegające powolnym przekształceniom w długofalowych procesach, jak klimat, warunki geologiczne, hydrografię, zalesienie, oraz te elementy działalności ludzkiej, które przekształcają krajobraz, a więc charakter gospodarki i jej terytorialne zróżnicowanie, jak zasięg osadnictwa, rolnictwa, hodowli, rozrzut osiedli, ich kształt i wielkość, układ pól, uwarunkowany nie tylko topografią terenu, ale również techniką uprawy czy stosunkami własności ziemi, rejonizację wydobywania bogactw mineralnych i przemysłu, sieć drożną. W zakres naszych zainteresowań pośrednio wchodzi także bodźce intensyfikujące takie a nie inne formy gospodarki ludzkiej, a więc np. odpowiedni potencjał ludzki, wyrażający się w gęstości zaludnienia, a także rozmieszczenie i chłonność rynków warunkujących rozwój określonych gałęzi produkcji.

Stan badań nad środowiskiem geograficznym Polski — a więc i Mazowsza — w przeszłości wyrażają prace zajmujące się najczęściej jedynie wycinkami zarysowanej tu problematyki. Stanowią one dorobek wielu dyscyplin: geologii, klimatologii, gleboznawstwa, zoologii, botaniki, archeologii, historii osadnictwa, urbanistyki, toponomastyki i in. Są to przeważnie monograficzne opracowania poszczególnych zjawisk o różnym terytorialnie zasięgu. Najczęściej mają charakter przyczynków dotyczących mikroregionu, dzielnicy, ziemi, powiatu, małego zespołu osadniczego lub nawet pojedynczych osiedli. Opracowania syntetycznego nie posiadamy poza pracą M. Dobrowolskiej, która chronologicznie nie sięga poza XV w.²

Zadaniem niniejszego artykułu jest krótkie omówienie zagadnień wiążących się z rekonstrukcją środowiska geograficznego Mazowsza XVI—XVIII w. na podstawie obecnego stanu badań, z podkreśleniem kwestii niedostatecznie jeszcze rozwiązanych oraz ze zwróceniem szczególnej uwagi na problemy wywołujące kontrowersyjne opinie; ze względu na skromne rozmiary należy zastrzec, że nie podajemy tu pełnej literatury przedmiotu, starając się przy cytowaniu pozycji bibliograficznych podawać ważniejsze.

² M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961.

Pierwszym, bardzo charakterystycznym przykładem różnicy zdań jest zagadnienie klimatu. Znamy podstawowe cechy dzisiejszego klimatu mazowieckiego³. Część badaczy zakłada, że klimat europejski, nie ulegając poważniejszym zmianom długofalowym w ciągu ostatniego tysiąclecia, charakteryzuje się na obszarze naszego kraju dużymi wahaniami oraz ogromną zmiennością układów pogody w poszczególnych okresach i latach. Wśród zwolenników odmiennej teorii istnieją natomiast różnice zdań co do kierunku zmian klimatycznych i datowania ich zasięgu. Uważają oni przeważnie XV w. za przejściowy okres, datując oziębienie się klimatu na drugą połowę XVI lub przełom XVI—XVII w., a jego trwanie przesuwają do XIX w.⁴

Mniej kontrowersyjny jest problem odtworzenia szaty leśnej na Mazowszu w omawianym okresie, nastrocza on jednak duże trudności w realizacji rekonstrukcji przestrzennej.

Pomiędzy XVI i XVIII w. tereny leśne na Mazowszu uległy znacznemu zmniejszeniu. Było to spowodowane wieloma czynnikami. Wylesianie Mazowsza było przede wszystkim konsekwencją postępującego nieprzerwanie procesu osadnictwa rolnego, bardzo dynamicznego w okresie rozwoju folwarku pańszczyźnianego i dobrej koniunktury dla eksportu zboża. Wywożono również przez porty bałtyckie na zachód drewno w formie surowca i półfabrykatów⁵. Wylesianie było także skutkiem rozwoju przemysłu i rzemiosła przetwarzającego na miejscu surowiec drzewny (rudy, huty, smolarnie, rzemiosła drzewne, jak bednarstwo czy

³ Dzisiejszy klimat Mazowsza charakteryzuje średnia roczna temperatura $6,5^{\circ}$ — 8° , niższa od średniej temperatur południowych i południowo-zachodnich ziem Polski. Opady niższe niż na innych terenach Polski. Najwięcej opadów w miesiącach letnich, opady zimowe niewielkie, częste. Czas trwania pokrywy śnieżnej niezbyt długi (50—60 dni), na wschodnim Mazowszu nieco dłuższy. Okres wegetacji roślin przekracza 200 dni. Z zachodu na wschód rośnie kontynentalizacja klimatu. Por. J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, Warszawa 1957, s. 274—330; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 89—118.

⁴ Dyskusja na ten temat toczy się głównie w środowisku geografów; zagadnienia te przewijają się w pracach J. Barbaga (*Człowiek a środowisko geograficzne*. W: *Geografia powszechna*, t. II, Warszawa 1963, s. 9—37), J. Kostrowickiego (*Środowisko geograficzne Polski*), J. Kondrackiego (*Geografia fizyczna Polski*), M. Dobrowolskiej (*Przemiany środowiska...*), M. Strzemeskiego (*Przemiany środowiska geograficznego Polski jako tła przyrodniczego rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (KHKM), 1961, nr 3, s. 342—345), czy H. Mitoska (*Zagadnienie zmian i wahań klimatu po epoce lodowcowej*. Tamże, 1966, nr 2, s. 243—252).

⁵ Por. Wł. Rusiński, *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego*, „Przegląd Historyczny”, 1956 z. 4, s. 617—655; *Atlas historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, cz. I—mapa, cz. II—komentarz, s. 31—34, Warszawa 1973.

kołodziejstwo). Na całym Mazowszu lasy królewskie wykazywały już w połowie XVI w. znaczne ubytki w drzewostanie, stratę cenniejszych gatunków drzew i ginięcie rzadszych okazów fauny leśnej. Obserwujemy to zjawisko w Puszczy Jaktorowskiej, Kampinoskiej, Stromieckiej, Osieckiej, Janowskiej, Kamienieckiej, Łochowskiej, Obrębskiej, Sulejowskiej czy Gostynińskiej, a także na pograniczu Zagajnicy, gdzie w omawianym czasie zaczęła się kolonizacja terenów położonych pomiędzy Orzycem i Omulewem. W XVII w. osadnictwo wchodzi głębiej na tereny puszczańskie, a właściwy proces zasiedlania obszaru noszącego później nazwę Puszczy Kurpiowskiej ukończony został dopiero u schyłku XVIII w.⁶ Zmniejszanie się powierzchni leśnej było również konsekwencją nadań na rzecz szlachty oraz rabunkowej gospodarki dzierżawców królewszczyzn⁷. Proces wylesienia miał różne następstwa. Znikały cenniejsze gatunki drzewostanu, następowało lokalne obniżenie się poziomu wód gruntowych i zmiana klimatu na bardziej suchy i ostry. Na terenach falistych splukiwana była wierzchnia warstwa gleb, na piaszczystych uruchomione zostały wydmy piaskowe. Zaczęły znikać niektóre gatunki roślin (mikroflora leśna i rośliny wodolubne), a wycięte powierzchnie częściowo opanowały chwasty. W procesie odnowy lasów powstały na tych terenach drzewostany monokulturowe, przeważnie sosnowe⁸.

W omawianym czasie zachodziły również poważne zmiany w stanie fauny leśnej. Ginięły rzadsze gatunki zwierząt. Tur żyjący jeszcze w Puszczy Jaktorowskiej na Mazowszu zanikł w 1627 r. Pomiędzy połową XVI a XVII w. wyginęły dzikie konie; w XVII w. znika również z Puszczy Jaktorowskiej żubr, jego pojedyncze egzemplarze żyły jeszcze u schyłku XVIII w. w Puszczy Kurpiowskiej. Rozmnożyły się szkodliwe norniki polne. W XVII w. sprowadzono z południowej Europy daniele,

⁶ Fr. Piaścik, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa 1939, s. 23—24.

⁷ O wyrębie lasów w skali całego Mazowsza XVI w. mówią lustracje dóbr królewskich. *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka, t. I, Warszawa 1967, por. s. 25, 58, 67, 79, 89; t. II, s. 37, 67, 75, 88, 92, 129, 137; *Lustracje województwa rawskiego*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959, s. 22, 131 i in.; *Lustracje województwa płockiego 1565—1789*, Warszawa 1965, s. 54 i in.; por. także nadania na użytkowanie lasów mazowieckich dla wojewody płockiego Feliksa Szeńskiego (*Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. V, cz. 2, wyd. J. Płocha, Warszawa 1961, nr 5164, 6441, 5768), dla kasztelana wiskiego Stanisława Ławskiego (tamże, nr 5960), dla sekretarza królewskiego Stanisława Wolskiego (tamże, nr 6392) i wielu innych.

⁸ J. Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, s. 398—417.

które hodowano w zwierzyńcach, m.in. w Opinogórze, Skierniewicach czy Kabatach, skąd rozeszły się po okolicznych lasach⁹.

Dzieje lasów mazowieckich nie mają obfitej literatury, pisane są przez historyków na marginesie studiów osadniczych, częściowo przez etnografów czy leśników. Zostały one opracowane nierównomiernie, najwięcej zainteresowania skupiły Puszcza Kurpiowska i Kampinoska¹⁰. Niewielka jest w dalszym ciągu nasza znajomość drobniejszych drzewostanów. Pewnym krokiem naprzód była próba rekonstrukcji zalesienia Mazowsza w ramach prac nad „Atlasem historycznym Polski”, gdzie zastosowano interpolację stanu przekazanego przez mapy XVIII—XIX w., uzupełniając go nazwami puszczy z XVI w. Zestawienie zasięgu zalesienia z zasięgiem rekonstruowanego dla XVI w. osadnictwa mazowieckiego daje nam hipotetyczny obraz lasu, zapewne dość bliski rzeczywistości¹¹.

W dalszym ciągu brak jest opracowania nie w aspekcie prawnym, a przestrzennym, tak istotnej dziedziny gospodarki, jaką dla lesistego Mazowsza stanowiło w tym czasie bartnictwo¹².

Opracowane w „Hydronimii Wisły” zestawienia nazw rzek, stanowiących dopływy związane z Wisłą (zarówno istniejących obecnie, jak i zanikłych), są niezwykle cennym materiałem onomastycznym, który powinien być wykorzystany przy rekonstrukcji sieci wodnej Ma-

⁹ Tamże; W. Pałucki, *Ziemia sochaczewska w wiekach XIV—XVIII*. W: *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej*, Warszawa 1970, s. 63—64; por. także wzmiankę o turach, które „mieszkają w jednym tylko lesie mazowieckim, gdzie ich jest kilkaset, pilnie strzeżonych przez pobliskie wioski z rozkazu króla, powiadają, że gdzie indziej żyć nie mogą i że przeprowadzone z tego lasu wkrótce zdychają”. J.A. Wilder, *Oknem cudzoziemca*, Warszawa 1959, s. 168, relacja Juliusza Ruggieri z 1568 r.

¹⁰ F. Piaścik, *Osadnictwo...*; W. Paprocka, *Przemysł domowy, rzemiosło i chałupnictwo wsi kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Wrocław 1967; K. Heymannowski, *Puszcza Kampinoska*. W: *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 610—621; K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. 1—2, Kraków 1922—1924; M. Żywirska, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973. Inne kompleksy leśne mają mniej bogatą literaturę, omawiane są na marginesie studiów osadniczych, np. J. Leskiewicz, *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej XVI—XIX w.*, Wrocław 1957; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV w. (1370—1526)*, Wrocław 1970.

¹¹ *Atlas historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, cz. I—II.

¹² Najnowszą pozycją z tej dziedziny jest cenna, choć kilkunasturowa informacja o organizacji bartnictwa na Mazowszu w późnym średniowieczu pióra A. Borkiewicz-Celińskiej, poprzedzająca edycję *Kamieńczykowskiej księgi sądów bartnych 1501—1517*. KHKM, 1974, nr 2, s.255—258; istniejące dotychczas opracowania dotyczą największej puszczy Mazowsza, tzn. Kurpiowskiej; por. W. Paprocka, *Przemysł domowy...*, oraz R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do poł. XIX w.*, Białystok 1965.

zowska¹³. W tej dziedzinie należy również zbadać zagadnienie przesuwania się koryt większych rzek pod wpływem zmiany nurtu¹⁴.

Następnym zagadnieniem jest jakość gleb na Mazowszu XVI—XVIII w. Dla jej oceny dysponujemy następującym dorobkiem: rozmieszczeniem i bonitacją dzisiejszych gleb¹⁵, które rzutuje się często retrospektywnie; dyskusją nad kierunkiem zmian zachodzących w glebach pod wpływem stosowania różnych technik uprawy roli (zwłaszcza trójpolówki); opracowaniami dotyczącymi struktury upraw i wysokości plonów w królewskich mazowieckich XVI—XVII w.¹⁶; jako weryfikatory stosuje się często dane źródłowe lub literaturę dotyczącą wielkości eksportu zboża z różnych rejonów Mazowsza w XVI w.

Jak widać na przykładzie klimatu, zalesienia czy gleb, badanie długofalowych zmian w procesach przyrodniczych wymagało pracy wielu specjalności. Nie mniej skomplikowane jest opracowywanie zjawisk mających bardziej ograniczony czasowo i przestrzennie zasięg, a mianowicie zmian osadniczych i ich wpływu na środowisko, charakteru osadnictwa i jego form przestrzennych. Wchodzi tu w grę zagadnienie potencjału demograficznego, gęstości zaludnienia, rozrzutu osadnictwa,

¹³ *Hydronimia Wisły*, cz. I. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym, pod red. P. Zwoleńskiego, Prace Onomastyczne t. 7, Wrocław 1965.

¹⁴ Dotychczas sygnalizowane tylko na podstawie analizy starych przekazów kartograficznych, por. np. S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, s. 19.

¹⁵ W skali ogólnopolskiej opracowane w podziale 1:300 000 (*Mapa gleb Polski*, pod red. A. Musierowicza, Warszawa 1957—1960) oraz w przeglądowej 1:2 000 000 (*Atlas Polski*, cz. I, opr. L. Staniewicz, Warszawa 1953); w przygotowaniu w skali 1:25 000; R. Truszkowska, A. Kowalkowski, H. Uggla, T. Witek, J. Siuta, J. Wolaniecki, *Instrukcja ramowa opracowania mapy gleb i mapy bonitacyjnej w skali 1:25 000...*, Warszawa 1960.

¹⁶ Pewien stopień jałowienia gleb przypisuje się trójpolówce pierwotnej, która była wówczas panującym systemem uprawy roli. Przy tym systemie jałowienie gleby jest tym silniejsze i bardziej zróżnicowane, im więcej gatunków odmian rolnych znajduje się w uprawie. Por. W. Biegajło, *System trójpolowy i drogi przejścia do gospodarki bezugorowej w rolnictwie polskim na przykładzie województwa białostockiego*. KHKM, 1966, nr 1, s. 95—100.

Na Mazowszu, mimo iż w Polsce próby przechodzenia od trójpolówki do innych, bardziej postępowych form uprawy roli datują się od połowy XVIII w., jeszcze w połowie XIX w. około 82% obszaru zajmowała trójpolówka z ugorem.

Dzisiejsze gleby Mazowsza oceniane są jako średniej lub słabszej jakości. Lustratorzy dóbr królewskich oceniali je jako dobrej lub średniej. Różnicę w poglądach można tłumaczyć różnymi przyczynami: lustracje dotyczyły dóbr królewskich, zajmujących zazwyczaj najlepsze grunty na danym obszarze. Następnie ocena jakości gleb jest historycznie zmienna i zależy od sposobu uprawy roli, narzędzi pracy i struktury upraw. Należy także pamiętać, że pomiędzy XVI i XVIII w. mógł zachodzić proces jałowienia gruntów, spowodowany zarówno wylesieniem kraju, jak i stosowaniem trójpolówki.

zając ludności, nie mówiąc już o uwarunkowaniach społecznych i politycznych procesów osadniczych.

Rozmieszczenie osiedli, podział ich na podstawowe kategorie własności (szlachecką, królewską, kościelną i miejską) wraz z próbą hipotetycznego określenia ich wielkości na tle podziałów administracji państwowej i kościelnej w skali 1:250 000 zostało opublikowane w „Atlasie historycznym Polski”¹⁷. Zagadnienia struktury społecznej na tle gęstości zaludnienia, rozmieszczenie ludności bezrolnej, rozmieszczenie i zróżnicowanie rzemiosła, wykorzystanie ziemi ornej zostały opracowane eksperymentalnie i stanowią hipotezę dla obszaru województwa płockiego w końcu XVI w.¹⁸

Mazowsze w XVI w. w porównaniu z innymi prowincjami Rzeczypospolitej było najgęściej zaludnioną dzielnicą w Polsce. Średnia wynosiła tu przeszło 20 mk/km², podczas gdy w Małopolsce około 14 mk/km², w Wielkopolsce 12 mk/km², na Ukrainie zaledwie 3 mk/km². Analiza przestrzenna wykazuje duże kontrasty w rozmieszczeniu ludności mazowieckiej: prawie nie zaludniony był wielki kompleks puszczański na północno-wschodnim Mazowszu — Zagajnicy, Mazuch i Płodownicy, którego początki kolonizacji przypadły na XVII w., a intensywne kolonizacja na XVIII w. Natomiast rejony o dużej koncentracji ludności, bliskiej zagęszczeniu w tym czasie we Włoszech czy we Francji, bo 30 do 40 mk/km², spotykamy w okolicach Płocka czy Ciechanowa, Liwu oraz Łomży. Mazowsze u schyłku XVI w., którego obszar wynosił wówczas 33 493 km², liczyło 6679 osiedli, w tym 107 miast i miasteczek. Jedno osiedle przypadało średnio na obszar 5 km², co oznacza, że w sieci wsi średnia odległość do najbliższej wsi wynosiła około 1 km (przy średniej dla Polski około 3 km), a w sieci miast średnia odległość do najbliższego miasta czy miasteczka — 18 km¹⁹.

Na kształtowanie się form osadnictwa i jego rozwój miało wpływ wiele czynników: społeczna struktura własności feudalnej, związek z naturalnymi bogactwami, zarówno z jakością gleb, jak surowcami mine-

¹⁷ Por. przypis 5.

¹⁸ Województwo płockie 1578 r. *Atlas historyczny Polski*, pod red. S. Herbsta, Warszawa 1958.

¹⁹ Badania demograficzne Mazowsza XVI—XVIII w. to głównie zasługa I. Gieysztorowej, która wielokrotnie podejmowała ten temat. Należy wymienić tu: *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, 1963, z. 3—4, s. 522—562; *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI—XVII w.* Tamże, 1962, z. 3—4, s. 575—593; odpowiednie rozdziały w pracy zbiorowej: *Cztery wieki Mazowsza*, Warszawa 1968; *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976; *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, wstęp, s. 81—85; *Zaludnienie. W: Mały słownik historii Polski*, Warszawa 1964, s. 470—471.

ralnymi, układ sieci drożnej lądowej i wodnej i in. O ile znamy w przybliżeniu stan liczbowy i rozmieszczenie osadnictwa w końcu XVI w., o tyle określenie dynamiki osadnictwa mazowieckiego pomiędzy XVI i XVIII w. jest bardzo trudne i wymaga jeszcze wielu badań, przede wszystkim opracowania monograficznego różnych regionów Mazowsza, określenia tych, gdzie postęp osadnictwa był bardziej dynamiczny, np. w okolicach drobnoszlacheckich; uchwycenia fal napływu osadników z zewnątrz, np. rejonizacji fali kolonizacji olęderskiej, która przeszła i przez Mazowsze, docierając w okolice Warszawy w dwudziestych latach XVII w., czy kolonizacji pruskiej na terenie Mazowsza północnego przy pomocy osadników z Meklemburgii i Szwabii w końcu XVIII w.²⁰

Ogólny charakter gospodarki mazowieckiej określały, podobnie jak i na innych ziemiach Polski, rolnictwo i hodowla. W omawianym okresie zachodziły w skali ogólnopolskiej, a więc z pewnością i mazowieckiej, duże zmiany w hodowli bydła, koni i trzody chlewnej. Zagadnienie to ma swoją literaturę, brak jest w niej jednak wyraźniejszej rejonizacji. Ważną gałąź hodowli stanowiła gospodarka stawowo-rybna. Mazowsze nie było najważniejszym jej rejonem (najintensywniej rozwijała się ona na południowo-zachodnich ziemiach Rzeczypospolitej), niemniej jednak w jego obrębie usytuowany był, w dobrach łowickich arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w dorzeczu środkowej Bzury, jeden z największych ośrodków gospodarki stawowej, związany z rynkiem w Warszawie i Łowiczu, liczący w XVI w. około 26 stawów rybnych; w XVII w. część stawów opustoszała, w XVIII w. wznowiono akcję szlamowania i zarybiania stawów²¹.

Poza produkcją rolną i hodowlą na Mazowszu odgrywała dużą rolę gospodarka drzewna, związana z eksploatacją lasu, w postaci rzemiosł drzewnych. Na pograniczu terenów leśnych można spotkać w tym czasie wsie z dużymi skupiskami rzemieślników zajmujących się obróbką drewna: kołodziejów, bednarzy, a także wytwarzaniem smoły²².

W pewnych rejonach Mazowsza istniała eksploatacja niskoprocentowych (18—40%) błotnych rud darniowych żelaza. Kuźnice występowały nie tylko na północno-wschodnim terenie puszczańskim nad Pisą, Rozo-

---

²⁰ W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrow” w dawnym województwie poznańskim*, Poznań 1939 — Kraków 1947 s. 5; A. Müller, *Die preussische Kolonisation in Nordpolen u. Litauen 1795—1807*, Berlin 1928, rec. A. Grodek, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1932, t. 2, s. 366—367.

²¹ W. Szczygielski, *Regiony gospodarki stawowej w Polsce od poł. XV do poł. XIX w.* W: *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, 1966, t. 8, s. 196—197.

²² I. Baranowski, *Przemysł Polski w XVI w.*, Warszawa 1919; H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV—XVI w.*, Warszawa 1954.

gą, Omulewem i Orzycem oraz w północnej części woj. płockiego²³, najpoważniejsze ich skupisko znajdowało się w południowo-wschodniej części woj. mazowieckiego, na granicy z Podlasiem, dokładniej — były to okolice wsi Niwiska oraz pogranicze ziemi liwskiej z warszawską, czerską i nurską, gdzie istniało kilkanaście niedaleko od siebie położonych 2—3-kołowych młynów rudnych, zatrudniających od 2 do 5 czeladników; były to kuźnice w następujących miejscowościach: Zakrzew, Skruda, Koszewnica, Łączka, Niechnobrze, Królowa Wola, Goździec, Osęka, Tuł, Wodynie, Seroczyn, Zabiele, okolice Żeliszowa, Żakowo, Kurówka, Łochowo oraz okolice wsi Niwiska²⁴.

Przemiany gospodarczo-społeczne intensyfikujące produkcję rolną w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej wywarły również pewien wpływ na układ przestrzenny osadnictwa. Mało zbadane jest zagadnienie usytuowania gruntów folwarcznych; na Mazowszu folwark jako samodzielną jednostkę osadniczą (o własnej nazwie), nie sprzężoną z wsią i jej gruntami chłopskimi, spotykamy w XVI w. dosyć rzadko²⁵; większość wsi, których właściciele posiadali kmieci pańszczyźnianych, miała grunty folwarku obok kmiecy. Panujący wówczas trójpolowy (z rzadka dwupolowy) system uprawy roli oraz wzrost areału folwarku (drogą zajmowania nowych gruntów pod uprawę, włączania łąnów spustoszałych, wykupu sołectw, przesuwania gruntów chłopskich na mniej urodzajne lub mniej korzystnie położone działki) stwarzał warunki dla powstania skomplikowanego układu pól w obrębie rozłogów wsi, charakteryzujący się przemieszaniem pól dworskich z chłopskimi. Tak rozplanowane wsie charakterystyczne były zapewne dla jednowioskowej własności szlacheckiej; jeszcze bardziej skomplikowane układy własnościowe istniały we wsiach szlachty cząstkowej, posiadającej folwarki uprawiane przez chłopów pańszczyźnianych. Natomiast w większych kluczach dóbr szlacheckich czy w dobrach kościelnych, gdzie jeden folwark przypadał na kilka czy kilkanaście wsi, układ rozłogów chłopskich nie był zależny tak dalece od pól folwarcznych.

Wsie szlachty zagrodowej, tak charakterystyczne dla Mazowsza,

²³ J. Pazdur, *Górnictwo rud żelaza*. W: *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, t. I, Katowice 1960, s. 172.

²⁴ Są to nie publikowane dotąd dane, zebrane w trakcie prac nad *Atlasem historycznym Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w.* przez autorkę niniejszego artykułu. Pochodzą głównie z ksiąg skarbowych, zawierających rejestry poboru. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I, ks. 38, k. 321 i n., k. 588 i n., ks. 46, k. 382 i n.

²⁵ Por. T. Lalik, *Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce*, Warszawa 1953. Na Mazowszu w trakcie prac nad atlasem historycznym Polski ustalono trzy takie wypadki: Szczawinek, Buszyce i Rudę. *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, s. 67.

zwłaszcza jego północnej i północno-wschodniej części, wytworzyły specjalny typ osiedla, składającego się z wielu przysiółków noszących często odrębne nazwy. Typowym przykładem wsi szlachty zagrodowej były Gadomce w okolicach Przasnysza, o których w 1598 r. zanotowano: „Gadomców 11 wiesek, co dom, to wieś”²⁶.

Miasta jako element środowiska geograficznego w tym czasie można omówić przynajmniej w dwu aspektach: miasto jako wyznacznik stopnia urbanizacji danego regionu oraz miasto jako jednostka osadnicza o charakterystycznym położeniu i rozplanowaniu, z którego można odczytać pełnione funkcje. Literatura przedmiotu w tym względzie nie jest obfita²⁷.

W XVI w. obserwujemy dynamikę lokacji, w XVII zaś osłabienie ruchu lokacyjnego i kryzys małych miast mazowieckich. W XVI w. proces budowy sieci miejskiej był daleki od ukończenia²⁸. W okresie 1500—1650 Mazowsze uzyskało około 30 nowych miast, w większości były to jednak skromne ośrodki dóbr prywatnych o małym potencjale ludności; wpływały więc w słabym stopniu na urbanizację regionu. Miały charakter półrolniczy, a częściowo rzemieślniczo-handlowy²⁹. Część miast, która otrzymała w tym czasie przywileje lokacyjne, egzystowała tylko przez parę lat. Przykładem takiego rejonu nieudanych lokacji miejskich na Mazowszu jest np. woj. rawskie, gdzie Pacyna, Kiernozia i inne miasteczka zamieniły się jeszcze w ciągu XVI w. w osiedla wiejskie. Czasem ludność tych „miast”, niezależnie od przywileju miejskiego, była obowiązana odrabiać pańszczyznę na rzecz właściciela miasta zamiast świadczenia podatków miejskich³⁰.

²⁶ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przemiany środowiska geograficznego*. W: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. III (od XVI do połowy XVII wieku), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 57; por. także M. Bieracka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu. Tradycje historyczne a współczesne przemiany*, Wrocław 1966.

²⁷ W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w.* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1963, z. 34, s. 169—170; T. Zarębska, *Rozmieszczenie nowych miast i ich charakterystyka funkcjonalna*. W: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. III, s. 37; T. Lalik, *Mińsk Mazowiecki w XV—XVIII w.* W: *Studia i materiały z dziejów Mińska Mazowieckiego i okolic*, Warszawa 1976, tenże, *Piaseczno w dawnej Polsce*. W: *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, Warszawa 1973.

²⁸ Por. S. Pazyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu*, Lwów 1939; tenże, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.

²⁹ T. Zarębska, *Rozmieszczenie nowych miast...*, s. 37.

³⁰ Miasteczko Kiernozia wystąpiło w rejestrach poboru szosu tylko w 1567 r. z wyjaśnieniem, iż „non solvit contributionem dictam soss, tantum de possessionibus, quia ad labores redact[um]”. Materiały zebrane w czasie prac nad *Atlasem historycznym Polski*, AGAD, ASK O I, ks. 48, k. 503 i n.

Na zakończenie należałoby raz jeszcze podkreślić, że dorobek w dziedzinie geografii historycznej jest osiągnięciem wielu badaczy reprezentujących różne kierunki nauki, przy czym udział historyków nie był tu ostatnio największy; przedmiot badań i metody stosowane w geografii historycznej wymagają badań interdyscyplinarnych, koordynujących i syntetyzujących, z drugiej strony — wszechstronnego warsztatu badawczego, dużej erudycji i dużych zespołów pracujących nad jednym zagadnieniem. Jedną z przyczyn słabszego tempa badań jest zaprzestanie szkolenia na wydziałach historycznych i geograficznych wyższych uczelni specjalistów z zakresu geografii historycznej.